

Ред. проф. Веселинка Т. Лаброска¹
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје,
Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“
Ред. проф. Виолета А. Николовска²,
Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип,
Факултет за образовни науки
Катедра за хуманистички науки
Република Македонија

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ И КУЛТУРНЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ У ЈЕЗИКУ (НА ПРИМЕРИМА ИЗ МАКЕДОНСКОГ И СРПСКОГ ЈЕЗИКА)

Сажетак: Лингвистика се доводи у везу с другим хуманистичким, потом са друштвеним, па и математичким, информатичким и медицинским дисциплинама. У филозофији, психологији и лингвистици често се поставља питање о узајамној повезаности језика и културе. Језик представља нашу слику о свету, одраз је концепције о стварности у којој живимо. Као савремена интердисциплинарна наука, антрополошка лингвистика се заснива на истраживањима узајамне повезаности културе и језика. У овом раду ћемо сагледати, у одређеном обиму, културне специфичности уграђене у језику, начин на који се оне реализују у граматичким структурама и у сегментацији значењског континуума лексичких јединица. Анализа ће се заснивати на одговарајућим примерима из македонског и српског језика.

Кључне речи: језик, култура, граматика, лексика, језички контакт.

Интердисциплинарност је постала карактеристика науке двадесетог века и остала главна инспирација науке двадесет првог века. Излазећи из граница омеђености својих метода и предмета истраживања, науке су се приближавале једна другој, позајмљујући своје проблеме, фокусирајући се на исте сегменте стварности, које су интерпретирали заједничким полазним хипотезама, методама. Језик се више није објашњавао сегментарно, атомистички, историјском перспективом, као што је захтевала лингвистика 19 века; двадесети век је почео посматрати језичке појаве зависне једне од друге, у систему, одређујући вредност једне јединице у односу на другу. У Европи су то биле заслуге Де Сосировог структурализма, у Америци се рађао структурализам другог типа, детерминисан језичком структуром енглеског језика са строго одређеним правилима линеаризације у реченици – дистрибуционализам Леонарда Блумфилда. Један од врхунских америчких лингвиста је и структуралиста Едвард Сапир. Његова теорија о језичким узорцима била је ближа европском структурализму Де Сосировог типа. Према Сапиру, језички узорци су основне шеме организације језика, модели свих реалних могућности које језик пружа својим говорницима ради обезбеђивања комуникације. Ови језички узорци су психолошки по својој природи. Подстакнута овим теоријама, наука о језику је полако налазила своје додирне тачке с другим наукама. Гештalt теорија,

¹ labroska_v@yahoo.com

² violeta.nikolovska@ugd.edu.mk

теорија о општим, основним структурама појава налазила је своје место и у модерној лингвистици.

Двадесети век је повезао науку о језику са још једном хуманистичком научном дисциплином, са антропологијом. У фокусу новог интердисциплинарног профила научника нашла се веза између језика и културе, питање да ли и у којој мери постоји условљеност између датог културног и одговарајућег језичког типа. Антрополошка лингвистика се развила, разумљиво, на америчком тлу. Вођени преводилачком делатношћу, лингвисти су се суочили са језичким структурама индијанских језика које су наметале другачији поглед на свет и конципирале стварност на нови, другачији и необичан начин.

У језик племена Хопи³ не разликује се време радње као у индоевропским језицима. Језик овог племена конципира стварност на другачији начин, тј. у њему постоје средства за категорисање појава према трајању: пролазни феномени су корак и талас, док су камен, дрво и човек трајни феномени. Облак је полупролазан феномен. Ајдахо Индијанци су развили систем разликовања непосредности у поседовању особине: шљива је слатка по себи, кафа је посредно слатка, прима сласт од шећера итд. Запотечки језик, језик Индијанаца из Јужног Мексика не спроводи разликовање радње на временској оси, али зато језички детерминише факат да ли је акција вршена по први пут или није.

Преводећи једну дечју песмицу (*Humpty Dumpty sat on a...*) на различите језике, Лера Бородицки⁴ указује на неке разлике у структурисању различитих језика. Информација о времену радње (*sit* vs *sat*) у енглеском језику је маркирана у глаголу. Индонезијски језик не граматикализује информацију о времену радње. У руском језику облик трећег лица једнине, као што је то у наведеном примеру, подразумева и информацију да ли је *Humpty Dumpty* мушко или женско, тачније да ли је *сео* или је *села*. Информација о роду агенса у перфекту у трећем лицу једнине маркирана је и у српском и македонском језику. У македонском, српском и руском језику је граматикализована још једна информација: о комплетираности глаголске радње. Не ради се о истој информацији када кажемо *Humpty Dumpty je sedeo* наспрам *Humpty Dumpty je seo*. У енглеском језику информацију о трајању глаголске радње изражава сам временски облик (*was sitting* vs *sat*), док је у словенским језицима ова информација граматикализована у категорији глаголског вида (аспекта), који намеће своја селективна ограничења у избору парадигми граматичког времена. У турском језику глаголским обликом се изражава и информација о евиденцијалности, о томе да ли је информација која се саопштава језиком добијена непосредно или посредно, преко другог лица као информатора. У македонском језику, као и у турском, семантичка категорија евиденцијалности постоји и она се на граматичком нивоу изражава облицима перфекта. То је такозвана категорија „прекажаност“ (*седнал*), која је једна од значењских варијанти македонског сумперфекта (минато неопределено време), за разлику од облика аориста и имперфекта (минато определено време) који изражавају непосредност информације,

³ О карактеристичним структурним посебностима индијанских језика в. Ivić, 1983, стр. 145–146.

⁴ Lera Boroditsky, “Lost in Translation”, The Wall Street Journal, updated July 23, 2010. <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703467304575383131592767868>

„засведоченост“ (*седна*). Перфекат је развио и модална значења, као нпр. значење дистанцираности од истине онога о чему се саопштава.

Језици не структурирају различито само граматичке системе, већ и лексичке. Познато је да Ескимима имају највише назива за белу боју. Говорници руског језика имају више назива за светлу и тамноплаву боју из чега произлази да ће говорници руског језика бити способнији визуелно разликовати нијансе ових боја. Бородицки помиње да код неких племена не постоји оријентација лево – десно, нема ових лексема, већ се људи оријентишу према странама света: исток, запад, север, југ. Последица оваквог начина дефинисања простора је боља оријентација у простору. У погледу дефинисања простора, српски и македонски језик такође имају своје посебности. Тако, и македонски и српски језик имају специјализоване облике за изражавање категоријалног значења „линије кретања“ тј. перлативности, као што су прилози *овуда*, *туда*, *онуда* у српском или *одовде*, *одонде*, *отаде* у македонском, али словеначки, рецимо, такве облике нема (Пипер, 1997, стр. 13). Утицај природе животног простора на језик народа Предраг Пипер илуструје кроз један интересантан пример дат у раду руског филолога А.Ф. Гиљфердинга, који је на свом путовању кроз Босну, Херцеговину и Стару Србију 1857. године оставио и једно занимљиво запажање о глаголима кретања. За разлику од свих словенских језика где глаголи са значењем „ићи“ и „ходати“ потичу од прасловенских глагола **iti*, **hoditi* (тако је и у македонском: *доаѓа*, *поаѓа*, *проаѓа*, *заоѓа* ⁵), у језику словенског живља у крајевима кроз које је Гиљфердинг пролазио дошло је до експанзије глагола кретања који воде порекло од прасловенских глагола **lězti*, **laziti*, уз следеће објашњење: „...тамо <се> човјек, ишао пјешке или на коњу, не може кретати нормално, без верања с брда на брдо и пентрања с камена на камен“ (цитирано према Пиперу (Пипер, 1997, стр. 10), па тако у српском имамо *долазити*, *полазити*, *излазити*, *пролазити*, *залазити*).

Сви ови примери показују да језик обликује мишљење људи, да је свет конципиран у нама у облику категорија које нам намеће језик.

Различите структуре језика отварају једно питање које је поставио и на које је могући одговор понудио Хумболт још у 19. веку. Колико је језик слика културе народа који њиме говори, у којој је мери наше мишљење ограничено структуром језика којим говоримо? Зачетник опште лингвистике, Хумболт, сматрао је да је језик „’специфична еманација духа датог народа’, спољашни израз ’једне унутрашње форме’ која открива одређени поглед на свет“ (Ivić, 1983, стр. 39).

На Балкану су се преплитале и и данас се преплићу различите културе и различити језици. На овом простору живи словенско становништво (Македонци, Срби, Бугари...) и несловенско становништво (Грци, Албанци, Власи). Током пет векова живели су и Турци а турски је био језик администрације. Локално становништво га је делом разумело и говорило, нарочито у градовима. Заједнички живот људи који говоре различите језике доводи до језичке интерференције, до преношења модела са једног језика у други. Као резултат тог заједничког развоја језика јавља се језичка конвергенција. Језици се развијају на такав начин у коме се приближавају у својим граматичким структурама. Семантичку категорију евиденцијалности македонски је примио од турског језика. Данас

⁵ Допуна аутора овог рада.

у македонском језику, на основу облика глагола који „прекажаност“ изражавају у перфекту и облика појединих времена (аориста и имперфекта) који изражавају посведоченост, може се добити информација да ли је то што саопштава говорник непосредна информација или информација коју је чуо од другог изворника и она подлеже процени или сумњи у њену истинитост. Нпр.: *Председник државе није имао времена да прими високог госта из Европске комисије / Претседателот на државата немал време да го прими високиот гостин од Европската комисија*. Аутор текста у македонској реченици се дистанцира од истинитости оног што је речено у саопштењу.

Македонски и бугарски језик, па чак и неки југоисточни српски говори⁶ живећи на Балкану са несловенским становништвом (Власи, Грци, Албанци) претрпели су јаку структурну промену. Наиме, од флексивних језика синтетичког типа, развили су се у флексивне језике аналитичког типа. То значи да се односи између речи у реченици данас не изражавају падежним облицима, већ на друге начине. Када једно језичко средство изгуби функционалну вредност, у језику се развија ново средство које преузима улогу претходног. У реченицама *Јане воли Мају* и *Јанета воли Маја* ко воли, а ко је вољен сазнајемо из падежних облика. У македонском језику падежни систем се веома упростио. Задржао се углавном код заменичких речи, тачније код личних заменица. Тако, заменице су преузеле маркирање улоге дате именице у реченици: да ли је агенс или пацијенс, у конкретном примеру, да ли Јане воли или је вољен: *Јане ја сака Маја. Јане го сака Маја*. Ова појава се зове удвајање објекта у македонском језику и типичан је пример језичке редунације неопходне за споразумевање. Оно што нас занима од почетка нашег рада јесте питање да ли и у коликој мери аналитизам или синтетизам језика утичу на мишљење које, такође, може бити аналитичко или синтетичко? У ком се правцу мења начин размишљања, начин конципирања стварности под утицајем синтетичке или аналитичке структуре језика? Наравно, сами лингвисти не би могли да одговоре на ово питање без заједничких (па и експерименталних) истраживања са колегама из психологије и когнитивне лингвистике.

Менталитет народа, његов фолклор кодира се и у фразеолошким изразима. Фразеолошки изрази су културни модели у језику. Идиоми или фразеолошки изрази су такви изрази у језику у којима је заједничко значење речи од којих је сачињен израз различито од индивидуалних значења његових елемената⁷; изрази чије се значење не може предвидети из значења њихових конститутивних елемената⁸; традиционални начин да се искаже нешто; фразеолошки изрази често немају значење ако се разумевају дословно⁹. Разумљиво је велико интересовање за њихово проучавање. Они се не могу дословно преводити. Преводаца мора разумети смисао идиома и потражити језички еквивалент у језику на који преводи, а који ће бити и значењски и стилистички адекватан.

⁶ Више о овоме у: Илиевски (1988).

⁷ English idioms & Idiomatic Expressions from the website: UsingEnglish.com <http://www.usingenglish.com/reference/idioms/> (retrieved November 04, 2015).

⁸ idiom. From the website <http://dictionary.reference.com/browse/idiom> (retrieved November 04, 2015).

⁹ idiom. (n.d.). The American Heritage® New Dictionary of Cultural Literacy, Third Edition. Retrieved November 04, 2015, from Dictionary.com website: <http://dictionary.reference.com/browse/idiom>.

Емоције су нешто што је универзално човековом роду. Нарочито основне емоције као што су страх, стид, љубав, мржња. Начин њиховог (метафоричког) изражавања у језику је инспирација многих лингвиста, посебно представника когнитивне лингвистике (Kövecses, 1986; Kövecses, 2000; Kövecses, 2012; Lakoff & Kövecses, 1987). Богат је и фразеолошки инвентар којим се изражавају концепти повезани са овим основним емоцијама. Предмет нашег интересовања у овом раду су и фразеолошки изрази који се односе на концепт стида у македонском и српском језику, кроз призму когнитивне лингвистике¹⁰.

Кад описујемо своја осећања, не користимо само речи чији је референт одређена емоција, већ користимо конструкције које у себи садрже лексеме чији су референти делови тела (о метафоричкој повезаности конструкција са деловима тела и емоцијама в. Stanojević, 2017). Емоција стида се најчешће повезује са човековим образом као симболом човекове части, честитости и достојанства. *Образ* се може *обелити*, *оцрнити*, *окаљати*. *Оцрнити*, *окаљати образ* значи осрамотити се, изгубити част, поштење. Израз може бити и транзитиван: *оцрнити*, *окаљати образ некоме*, што би значило – осрамотити некога, нанети штету његовом поштењу, части. Транзитивног су типа и фразеолошки изрази: *ударати коме на образ* (нанети увреду) и *узети образ коме* (обешчастити, осрамотити). Образ, лице је онај део тела који нас представља пред светом. То је слика целог човека. Због тога је образ и симбол његовог достојанства. *Човек од образа* је човек који много држи до свог поштења, до части. *Бацити*, *метнути образ под ноге (пету)* значи изгубити част, урадити нешто неморално. У фразеолошким изразима човек може имати образа или немати образ: *немати ни стида, ни образа, изгубити образ*. Занимљиво је то што се израз *имати образа* (и у македонском: *има образ за нешто!*) у језику користи са негативном конотацијом, иронично, када неко учини нешто неморално, без стида. *Образ* (част, достојанство, поштење) се може *чувати*, *брани*ти. У фразеолошким изразима појам образ добија карактеристике човекове душе. Изрази *бити дебелих образа* и *имати образ као ђон* означавају безосећајног човека. Позитивну конотацију имају изрази: *очистити образ*, *осветлати образ*. Честит, частан човек је *човек од образа*, *човек чиста образа*, за разлику од *човека црног образа* који је његов антипод. Манифестацију осећања стида приказују изрази *појури му крв у образе*, *пошла му ватра уз образ*. Реч *лице*, која према Речнику српскохрватскога књижевног језика (III, стр. 219) има шире значење и означава „предњу страну главе у човека“, саставни је део два фразеолошка изрази у српском језику: *(о)црнити лице* (своје или нечије) и *пљунути коме у лице* (увредити, осрамотити, понизити).

У когнитивној лингвистици, нарочито у теорији о концептуалној метафори (Lakoff & Johnson, 2003) позната је оријентациона метафора *Good is up; Bad is down*. Језички изрази којима се манифестује ова метафора су на пример: *пао је болестан*, *пао је у депресију*, *подигао нам је расположење*, *скаче од радости*, *лети у облацима (од среће)* и сл. Ова метафора своју основу има у природи и свакодневном искуству: здрав и срећан човек је исправљен, док болестан и уморан је сагнут или лежи. Чак и у природи, здраво цвеће је исправљено и чврсто, док је увенуло цвеће сагнуто и млитаво. Стид је негативна емоција. Према овој оријентационој метафори, језички изрази који изражава-

¹⁰ Као извори примера за нашу анализу послужили су нам: Matešić (1982), Оташевић (2012), Велковска (2008), Мургоски (1996), Речник српскохрватскога књижевног језика 1967-1976.

ју стид треба да имају оријентацију према доле. Такви су фразеолошки изрази: *погнуте главе (од стида)*, *у земљу да пропаднем, оборити поглед(у земљу)(од стида)*.

Фразеолошки изрази са компонентом *стид* показују како се осећа човек који доживљава ову емоцију: *горети од стида, умирати од стида, пропасти у земљу од стида, жив срам изједе некога*. Транзитивни израз *прибити (привезати, приковати) некога на стуб срама* има негативну конотацију: извргнути некога јавној срамоти, јавном руглу.

И у македонском језику у фразеолошким изразима који се односе на емоцију стида, доминирају лексичке компоненте: *образ, глава, лице и очи*: *со бел образ; обели образ; наместо образ има ђон; нема ни срам, ни образ; го изгуби образот; има образ*¹¹; *образот со вода не се мие; како имаш лице!* (= како те није стид!); *наведна глава; го ведне погледот од срам; наведнува очи; не може да погледне некога во очи; без око да му трепне* (са негативном конотацијом: без стида, без никакве унутрашње, а тиме и спољашње манифестације осећаја); *пропадна во земја од срам; го изеде срам; зини земјо голтни ме (од срам); пукна брука; со кои очи да се покаже; ни срам ни перде...* Последњи пример посебно истичемо као таутолошки израз¹² у ком македонска и турска реч са истим значењем допуњују једна другу и тиме дају целом изразу посебну тежину. Идентичну форму овог изрази у српском језику нисмо успели да нађемо у литератури којом смо се користиле.

Као што се може видети, инвентар фразеолошких изрази који се односе на концепт стида и у македонском и у српском језику је скоро идентичан. Ова чињеница сведочи о блискости култура двају народа. То је и разумљиво, стога што култура македонског и српског народа је заснована на хришћанским вредностима. Ове вредности су утиснуте у души човековој која чува свој образ као светињу, а сагиње поглед и главу кад погрешити и кад се стиди. Језик је средство које нам открива не само поглед на свет (концептуализацију стварности) једног народа, већ и тајне његове душе, његових вредности и начин његовог живота.

Veselinka T. Labroska¹³

Violeta A. Nikolovska¹⁴

INTERDISCIPLINARITY AND CULTURAL PROPERTIES OF THE LANGUAGE (IN EXAMPLES OF THE MACEDONIAN AND SERBIAN LANGUAGES)

Summary

Linguistic is connected to different humanistic, social, and even mathematical, information and medical disciplines. In philosophy, psychology and linguistics, a question is posed about the connection between language and culture. The language is a picture of the world, depicting the way in which we perceive it. The anthropological linguistics, as a modern

¹¹ И у македонском, као и у српском, овај се израз употребљава и иронично кад неко учини нешто неморално, без стида.

¹² Према истраживањима Снежане Велковске која још нису објављена, турска је реч *перде* овде употребљена са синонимним значењем македонске речи *срам*.

¹³ 1966.

¹⁴ 1966.

interdisciplinary science, is based upon the research of the connection between the culture and the language. In the work we tried to apprehend the cultural specifications embedded in the language, the manner in which they are realized in the grammatical structure and in the segmentation of the continuum of meaning of the lexical units. The analysis is based on examples of the Macedonian and the Serbian language. Mentality of the people, its folklore, is coded in the idioms. Idioms are cultural models in language. In this article, we analyzed, in accordance with the principles of cognitive linguistics, idioms containing component “shame” in Macedonian and Serbian language.

Key words: language, culture, grammar, vocabulary, language contact.

ЛИТЕРАТУРА

1. Глава, лице, образ, око, срам. (2008). У: Велковска, С. *Македонска фразеологија со мал фразеолошки речник*. (стр. 127, 220, 248, 253, 306). Скопје: С. Велковска.
2. Илиевски, П. Хр. (1988). *Балканолошки лингвистички студии*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
3. Глава, лице, образ, око, срам. (1996). У: Мургоски, З. *Македонско – англиски речник на идиоми / Macedonian – English Dictionary of Idioms*. (стр. 108, 373, 492, 505, 782). Скопје: Зозе Мургоски.
4. Глава, лице, образ, срам, стид. (2012). У: Оташевић, Ђ. *Фразеолошки речник српског језика*. (стр. 32, 586-587, 669, 864, 885). Нови Сад: Прометеј.
5. Лице, поцрвенети, срам, стид. (1967- 1976). У: Стевановић, М. и др. (ур.). *Речник српскохрватскога књижевног језика* (I – VI, стр. I: 822, III: 220, 877, IV: 485, 825, V: 202, VI: 956-957). Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
6. Boroditsky, L. (2010, July 23) Lost in Translation. *The Wall Street Journal*. Retrieved from <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703467304575383131592767868>.
7. Ivić, M. (1983). *Pravci u lingvistici*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
8. Kövecses, Z. (1986). *Metaphors of anger, pride and love: A lexical approach to the structure of concepts*. John Benjamins Publishing.
9. Kövecses, Z. (2000). *Metaphor and emotion: Language, Culture and Body in Human Feeling*. Cambridge University Press.
10. Kövecses, Z. (2012). *Emotion concepts*. Springer Science & Business Media.
11. Lakoff, G & Z. Kövecses. (1987). The cognitive model of anger inherent in American English. In: *Cultural models in language and thought*, pp. 195-221.
12. Lakoff, G. & M. Johnson. (2003). *Metaphors we live by*. Chicago and London: The University of Chicago Press,.
13. Glava, obraz, stid, lice, pogled, pocrvenjeti. (1982). U: Matešić, Dr J. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. (str. 10, 67-68, 123, 310, 312, 403, 484, 646, 714, 784). Zagreb: IRO “Školska knjiga”.
14. Piper, P. (1997). *Jezik i prostor*. Beograd: Čigoja štampa, Biblioteka XX vek.
15. Stanojević, M-M. (2017). Hladne glave i vruća srca o tijelu i emocijama u hrvatskom. U: Brković, Ivana i Tatjana Piškavić (ur.) *Tijelo u hrvatskome jeziku, književnosti i*

kulturi. Zbornik radova 45. seminara Zagrebačke slavističke škole. Zagreb: FF press i Zagrebačka slavistička škola, str. 175 - 198.

16. english idioms & idiomatic expressions. Retrieved November 04, 2015 from the website: UsingEnglish.com <http://www.usingenglish.com/reference/idioms/>.
17. idiom. Retrieved November 04, 2015 from the website <http://dictionary.reference.com/browse/idiom>.
18. idiom. (n.d.). *The American Heritage® New Dictionary of Cultural Literacy*, Third Edition. Retrieved November 04, 2015 from Dictionary.com website: <http://dictionary.reference.com/browse/idiom>.